

KAFDAĞI

Cilt6, Sayı:1, Haziran 2021, 79-101
DOI: 10.51469/kafdagı.755708

Gönderim Tarihi: 20.06.2020

Kabul Tarihi:07.06.2021

ANA ÇİZGİLERİYLE SÖZLÜK BİLİMİ VE TÜRK SÖZLÜKÇÜLÜĞÜ Lexicology and Turkish Lexicography with Its Main Lines

Mehmet KAYNAK

Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Antakya Hatay
mehmetkaynak39@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-9571-9904

Çalışmanın Türü: Araştırma

Öz

İlk sözlüğün hazırlanmasından günümüze kadar geçen süreçte farklı amaç ve yöntemlerle hazırlanmış olan farklı tipteki sözlükler ait oldukları dilin birer söz varlığı hazinesidir. Daha çok bir kelimenin anlamını veya başka dildeki karşılığını öğrenmede kullanılan sözlükler bugün barındırdıkları dil malzemesiyle dil araştırmacılarının vazgeçilmez başvuru kaynakları arasındadır. Sözlük yazımı, sözlük incelemesi, sözlük eleştirisi, sözlüklerin sınıflandırılması, yöntem belirleme gibi konuları uğraş edinen sözlük bilimi – bazı araştırmacılara göre sözlükçülük- ülkemizde henüz yeterince tartışılmış ilke ve yöntemleri tam anlamıyla belirlenmiş bir alan değildir. Sözlük bilimi (leksikografi) adı altında yapılan çalışmalar belli bir disiplinle yürütülmediğinden bu alanın bir bilim dalı olup olmadığı hâlâ tartışılmaktadır. Sözlük bilimi alanındaki çalışmalar yeni olsa da Türk sözlükçülüğü on asırlık bir geçmişe sahiptir. Sözlükçülüğümüz, ilk sözlüğümüz olan Divanu Lugati't Türk'ten günümüze oldukça farklı aşamalardan geçmiştir. Tanzimat Dönemi sözlükçülüğümüz, modern sözlükçülük yolunda önemli gelişmelere sahne olmuş, Cumhuriyet sonrasında ise kurumlar aracılığıyla bilimsel düzeyde sözlük yayınları yapılmaya başlanmıştır. Bu çalışmada sözlüğün tanımı, kapsamı, işlevi, tarihsel ve sözlük türleri hakkında bilgi verilmiş; sözlük biliminin kapsamı ve diğer tartışmalı konuları eleştirel bir bakış açısıyla ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: sözlük, sözlükbilim, sözlük bilimi, sözlükçülük

Abstract

Since the preparation of its first sample, dictionaries, which were developed for different purposes and with distinct methods have always been considered as a treasure of the language which they belong to. Having been used for the purpose of learning the meaning of one word in a local or foreign language, dictionaries have been indispensable reference resources for language researchers throughout history. Lexicography covers the topics of lexicology, dictionary review, dictionary criticism, classification of dictionaries and method determination. As an area of study lexicography has neither been totally discussed and conceptualized in our country. The boundaries of Lexicography have still far from being determined either. Since the studies carried out under the name of lexicography are

not realized within the context of a certain discipline, it is still debated whether this field is a branch of science or not. Although the studies and research in the field of lexicography are relatively new in the country, the history of Turkish lexicography goes back to 11th century. Turkish Lexicography has gone through quite different stages from the preparation of the first dictionary, namely Dīvanu Lügati't Türk, until the present day. Our lexicography in the Tanzimat Period has shown significant developments through the pursuit of modern lexicography. Following the establishment of the Republic of Turkey in 1923, the publication of scientific dictionaries was carried out by the governmental institutions. In this article, information about the definition, scope, function, history and dictionary types of the dictionary is given; The scope of lexicography and other controversial issues are discussed from a critical point of view.

Keywords: dictionary, dictionary science, lexicography, meta-lexicography

1.Giriş

Sözcükler, dilin gizemli aynı zamanda hayranlık uyandıran sesler örüntüsünün hayat bulmuş şekilleridir. İnsanoğlunun anlama, anlatma ve anlamlandırma sürecinde ihtiyaç duyduğu sözcükler tarihi akış içerisinde birtakım etkilere maruz kalmıştır. Sözcüklerin kimi sosyokültürel yapıdaki değişimlerle birlikte zaman içerisinde kullanımdan düşmüş; kimi fonetik, morfolojik ve semantik değişimlere uğramış; kimi de hiç değişmeden günümüze kadar gelmiştir. Özellikle Türk dili gibi eski ve zengin dillerin söz varlığı, birçok etkene bağlı olarak önemli değişim ve gelişim süreçlerinden geçmiştir. Dilin canlı ve sosyal yapısı bu hareketliliği sürekli ve zorunlu kılmıştır. Türü eserler aracılığıyla takip ettiğimiz bu değişimin belki de en önemli tanıkları, dilin dolayısıyla da toplumun hafızası olan sözlüklerdir. Belli bir amaç ve sisteme göre düzenlenmiş sözcük dizgesi diyebileceğimiz sözlükler; bir milletin dil, kültür ve edebiyatına dair malzemeyi içinde barındırır.

Dünyada olduğu gibi ülkemizde de sözlüğün uzun bir geçmişi vardır. Türkçenin farklı dönemlerde, birbirinden farklı özelliklerde yazılmış bir veya birden çok dilli zengin bir sözlük mirasına sahip olduğunu söyleyebiliriz. Dilbilimciler için önemli bir araştırma ve inceleme kaynağı olan sözlüklere duyulan ilgi her geçen gün artmaktadır. Sözlükle ilgili her türlü yayın, araştırma, yöntem belirleme, sözlük yazma gibi faaliyetleri karşılamak için sözlük bilimi, sözlükbilim ve sözlükçülük gibi terimler kullanılmaktadır. Bazı araştırmacıların ayrı bir bilim dalı olarak kabul ettiği sözlük bilimi; son yıllarda yapılan yoğun çalışmalar, sözlük uygulama ve araştırma merkezlerinin açılması, üniversitelerin düzenlediği geniş katılımlı sempozyum ve konferanslarla belli bir seviyeye taşınmıştır. Ancak ülkemizde yapılan bu çalışmaların- son yıllarda artış göstermiş olsa da- henüz çok yetersiz olduğu kabul edilme lidir.

2.Sözlük Nedir?

İnsanların bilgi, görgü, ihtiyaç ve beklentileri yanında türlü etkenlerle bugün sözlüklerde görülen çeşitlilik, “Sözlük nedir?” sorusuna temkinli yaklaşmayı gerektirir. Genel sözlükler; fizik, tıp, felsefe, edebiyat gibi pozitif ve sosyal bilimlerin birçok dalıyla ilgili sözlükler; ihtisas sözlükleri ve türlü ilgi alanlarına ait birçok sözlüğün varlığıyla birlikte bu sözlüklerin farklı amaç ve yöntemlerle yazıldığı da düşünülürse sözlüğe dair kusursuz bir tanım ortaya koymanın oldukça güç olduğu anlaşılır.

İlk sözlüğümüz olan *Divanu Lugati't Türk*'ten bu yana sözlük için *ferheng, mucem, tuhfe, lugat, nuhbe, kamus* gibi isimler kullanılmıştır. İlk sözlüğümüz olan *Divanu Lugati't Türk*'te sözlüğü karşılayan kelime ise “divan”dır. Uzun bir geçmişi olan Türk sözlükçülüğünde, başlığında/adında sözlük anlamına gelen herhangi bir kelimeyi içermeyen sözlükler de hazırlanmıştır. 1851’de Mehmet Şevket tarafından yazılan *Eser-i Şevket* isimli sözlük bunlara örnek verilebilir.

Ülkemizde sözlük teriminin yaygınlaşmasında Türk Dil Kurumunun Türkçe Sözlük’ü yayımlamasının etkisi büyük olmuştur. Sözlük kelimesinin kullanım sıklığının artmasıyla birlikte zaman içerisinde “*sözlük*” terimi bu türde yayımlanan bütün eserlere verilen ad olmuştur (Akalm, 2017, s.6).

Geçmişten bugüne farklı şekillerde oluşturulan sözlükler için araştırmacılar tarafından farklı tanım ve açıklamalar yapılmıştır:

İlhan, bir veya birden fazla dilin kelimelerini anlam, açıklama ve örnekleriyle veren eserlerin genel adı olarak açıklarken sözlüklerin genellikle alfabetik olarak düzenlendiğini de belirtmiştir (2007, s.15). Sözlükçülükte bugün gelinen noktayı göz önünde bulunduran Aksan’a göre geçmişte yapılan bazı sözlük tanımlarının değiştirilmesi, ortaya çıkan farklı tür ve tipteki sözlüklerin ayrı ayrı açıklanması gerekir. Bir veya birkaç dilin söz varlığını söyleyiş biçimleri ve yazımlarıyla veren, sözcüklerin başka öğelerle kurdukları söz öğeleriyle birlikte anlamlarını ve değişik kullanımlarını gösteren söz varlığı kitabı, şeklinde genel bir sözlük tanımı yapan Aksan, bazı özel sözlükler ile uzmanlık alanlarıyla ilgili sözlükleri bu tanımın dışında tutmuştur (2015,s.75). Vardar, bir dildeki sözcükleri genellikle alfabetik şekilde bazen konu/kavram alanına göre tanımları, tanıkları, söyleyişleri, kökenleri, kullanımları, dilbilgisi ulamları, eş ve zıt anlamlıları ya da yabancı dildeki karşılıklarıyla veren yapıtlar şeklinde tanımlayarak sözlüklerde bulunması gereken pek çok özelliğe tanımında yer vermiştir (1998,s.191). Vardar’ın tanımında yer verdiği birçok özellik Akalm’ın tanımında görülür. Sözcüklerin yazılışları, türleri, söylenişleri,

temel ve yan anlamları ile kullanılış özelliklerini açıklayan, edebi metinlerden örnekler veren, alıntı sözcüklerin hangi dilden alındığını gösteren başvuru kaynaklarıdır (Akalm, 2010a, s.268).

Nitelikli bir okuyucunun her bir formu anlayacağı şekilde yazar tarafından üzerine yorum yapılan toplumsal-dilbilimsel formların sistematik olarak düzenlendiği liste şeklinde bir açıklama yapan Sterkenburk, tanımında birçok araştırmacının değinmediği okuyucu ögesine de yer vermiştir (2013; akt. Kahraman, 2016). Nudansk Ordbog tarafından yapılan tanımda sözcüklerin sistematik bir düzende verilmesi; heceleme, sözcük türü, çekimleme ve anlamının veya başka dildeki karşılığının verilmesi sözlüğün sahip olması gereken nitelikler olarak aktarılmıştır (Nudansk Ordbog 2005; akt. Bergenholtz, 2014).

Sözlük tanımlamalarıyla ve tanımlamalardaki sorunlarla ilgili değerlendirmelere geçmeden Bergenholtz'un sözlükle ilgili şu değerlendirmesini de kaydetmenin faydası olacaktır. Bergenholtz (2014), sözlük adını taşıyan birçok başvuru kitabının sözlük olarak adlandırılmayacağını ve sözlük tanımlamasına uymadığını belirtir. Ardından bu konuyla ilgili olarak Palfi(2011)'nin "*Adı Sözlük Olmayan Sözlükler ve Adı Sözlük Olan Ancak Sözlük Olmayanlar Üzerine.*" makalesinin manidar olduğunu söyler.

Sözlükten sözlüğe geçişebilen sistem, hazırlanış amacı, içerik, sözlüğün kaydedildiği ortam vb. özellikler mevcut bütün sözlükleri kapsayıcı, eksiksiz, genelgeçer bir tanım yapmayı güçleştiriyor. Birçok tanımda yer alan alfabetik ifadesi kavram alanlarına göre düzenlenen sözlükler ve bazı farklı sözlükler için geçerli olamaz. Günümüz sözlükçülük anlayışı göz önünde bulundurulursa tanımlarda görülen önemli eksiklerden biri elektronik, çevrimiçi sözlüklerin geçmişte yapılmış birçok tanımda yer almıyor olmasıdır. Aksan'ın (2015, s.75), bugün bazı sözlük tanımlarının değiştirilmesi gerektiği yönündeki değerlendirmesi tam da bu noktada karşılık bulmaktadır. Bunların yanında sözlüklerin sadece dilin söz varlığını saklayan eserler olmadığı; işlevsel bir sözlükte sözcüğün kökeni, kullanımını ve bazı dilbilgisel özelliklerinin verilmesi gerektiğinin göz ardı edilmesi de bazı tanımların eksiklikleri arasında gösterilebilir.

Sözlüklerin tanımlanmasına dair bir itiraz da Bergenholtz'dan gelmiştir. Bergenholtz, tanımlarda yer verilen sözlüklerin sistematik olduğu görüşüne karşı çıkar. Bergenholtz'a göre, elektronik sözlüklerde veri tabanı sistematik olarak düzenlenmiş olsa da bu sistem kullanıcıların erişebileceği nitelikte değildir. Çünkü kullanıcı bu tür sözlüklerde "bul" komutu

verdiğinde sadece tek bir sözlük maddesi görmektedir. Dolayısıyla bu tür sözlüklerde sisteme dayalı bir yapıdan bahsedilemez (2014, s.9).

Yapılan tanımlar, araştırmacıların ancak kendi dönemlerine kadar hazırlanmış sözlüklerden hareketle tespit ettikleri özellikleri ve sözlüklere dair kişisel beklentilerini kapsamaktadır. Yukarıda açıkladığımız nedenlerle eksiksiz birer tanım olmasa da Vardar (1998) ve Akalın'a (2010) ait tanımların işlevsel bir sözlükte olması gereken birçok özelliğe yer veren tanımlar olduğunu söylemeliyiz.

3.Sözlük Bilimi

Sözlüklerin yazımı ve teorisiyle ilgili olan (Hartmann-James 1988; akt. Kerimoğlu, 2019s. 242) sözlük bilimi ülkemizde birçok konuda tartışmaların devam ettiği yeni bir alan olarak görünümünü korumaktadır. Son yıllarda düzenlenen geniş katılımlı konferans, bilgi şöleni ve ortaya koyulan birçok yayına rağmen araştırmacıların birçok konuda henüz bir uzlaşmaya vardığı söylenemez. Bunlar arasında terim ve kapsam tartışmaları ön plana çıkmaktadır.

3.1. Terim Üzerine Görüşler

Batı'da leksikografi terimi ile karşılanan sözlük yazımı, araştırmacılığı ve kuramcılığı için ülkemizde sözlükbilim, sözlük bilimi, sözlükbilgisi ve sözlükçülük gibi terimler kullanılmaktadır. Ortak terim bulma yolunda yapılan tartışmalar yenidir.

Usta, lexicology ve lexicography terimlerinin birbiriyle karıştırıldığını ve bu durumun bir zihin bulanıklığı yarattığını bu sebeple birçok yönden tutarlı bulunduğu Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü (1974) gibi kendisinin de leksikografi için sözlükçülüğü uygun bulunduğunu söyler (Usta,2010,s.93). Akalın, benzer bir yaklaşımla bir terim karmaşasına yol açmamak, kavramların doğru algılanmasını sağlamak için leksikografi karşılığında sözlükçülük terimini uygun bulunduğunu belirtir (2010b,s.164). Baskın ise sözlükçülüğün ancak sözlük biliminin bir alt alanı olabileceğini bu yüzden alanı tanımlamak için TDK'nin güncel yazım kuralları ve yakın bilimler için önerdiği yazım biçimleri dikkate alınarak "sözlük bilimi"nin tercih edilmesi gerektiğini belirtir (2014, s.446).

Genel Türkçe Sözlük'te leksikografinin karşılığı olarak sözlükçülük verilirken sözlükbilim ve sözlük bilimi terimlerine yer verilmemiştir. Kubbealtı Lügati-Misalli Büyük Türkçe Sözlük'te sözlük bilimi ile sözlükçülük ayrı madde başı olarak alınmıştır. Eserde sözlükçülük; "sözlükçünün yaptığı iş, sözlük hazırlama işi, lugatçılık"olarak

tanımlanırken sözlük bilimi ise “bir dilin veya karşılaştırmalı olarak çeşitli dillerin kelime hazinesini sözlük şeklinde ortaya koyma kurallarını belirleyen dil bilimi dalı, lugat ilmi, leksikografi” şeklinde tanımlanmıştır.

Boz, leksikografi için dilimizde sözlükbilim(i) veya sözlükçülük terimlerinin kullanıldığını, konunun yeterince tartışılmamasına bağlı olarak bu terimler arasında henüz belli bir tercihin ön plana çıkmadığını, bazı araştırmacıların her iki terimi de aynı kavram için kullandıklarını belirtir

Sözlükçülük terimini tercih edenlerin temel dayanağını leksikografiyi bir bilim dalı olarak değil meslek alanı olarak görmeleri ve sözcüğün Türkçeye sözlükçülük olarak çevrilmesi olarak açıklar. Sözlükbilim(i) tercih edenlerin ise bir kısmının sadece kuramsal leksikografi için bir kısmının ise hem uygulamalı hem kuramsal leksikografi için kullandıklarını, tüm bunların yanında tesadüfî tercihlerin de olduğunu belirtir (2011, s.12-13).

Leksikografinin Türkçeye sözlükçülük olarak aktarılmış olması bir kısım araştırmacının sözlükçülük terimini tercih etmesinde etken olmuştur. Sözlükçülük ve sözlük bilimi kavramlarının ikisini de kullanan araştırmacılar sözlükçülüğü uygulamalı leksikografi için, sözlük bilimi ise kuramsal leksikografi için kullanmıştır. Sadece sözlükbilim veya sözlük bilimi terimini tercih eden araştırmacılar terimi hem kuramsal hem de uygulamalı leksikografiyi karşılayacak şekilde kullanmıştır.

Yapılan terim tartışmaları henüz ülkemizde yeni sayılabilecek alanın sınırlarının tam olarak ortaya konulamadığını göstermektedir. Gerek sözlükçülük gerekse sözlük bilimi terimini kullananların yazılarında, belli bir dönemde oluşturulmuş olan sözlük külliyyatını ve geleneğini anlatırken (Tanzimat Dönemi sözlükçülüğü gibi) sözlükçülük kelimesini sıkça kullandıkları görülmektedir. Bu açıdan bakıldığında sözlükçülük, içerisinde somut olarak bir sözlük ortaya koyma anlamını da barındırmaktadır. Bu şekilde kullanılması da uygundur. Böyle bir edimi karşılayacak sözcüğe ihtiyaç vardır. Sözlük araştırma, inceleme, sınıflandırma, yöntem ve ilkelerini belirleme işi olarak ülkemizde leksikografiye denk gelen ve Batı’da olduğu gibi bizde de –aksini iddia edenler olsa da- bir bilim dalı şeklinde algılanan bu alan için sözlük bilimi demek yerinde olacaktır.

3.2. Tanımı ve Kapsamı

Sözlükçülük terimini tercih eden Akalın, sözlükçülüğün tanımını “*Bir dilin veya karşılıklı olarak daha fazla dilin söz varlığını sözlük biçiminde ortaya koymak üzere yöntemleri araştırma; sözlük hazırlama, yazma ilkelerini, kurallarını geliştirme ve uygulama alanına çıkarma işi diye*

tanımlayabiliriz .” şeklinde yapmıştır (Akalm, 2010b,s.165). Akalm'ın bu tanımı Güncel Türkçe Sözlük'te sözlükçülük için verilen tanıma çok yakındır.

Bir dilin veya çeşitli dillerin söz varlığını sözlük biçiminde ortaya koymaya yönelik ve bu amaçla yöntemler koyarak uygulama yollarını gösteren bilim dalı olarak tanımlayan Aksan, sözlükbilim terimini tercih etmiştir (2015, s.69). Aksan gibi sözlükbilim terimini tercih eden Kerimoğlu, Hartmann-James'in (1998: 86) sözlükbilimini kuram ve uygulama olarak ikiye ayırmasından hareketle bu alanın kuram kısmının sözlüğün tarihi, sözlük tipleri, sözlüğün eleştirisi ve sözlük kullanımıyla ilgili olduğunu belirtmiştir. Uygulama kısmı ise sözlüğün yazımıyla ilgilidir (2019,s.242).

Sözlükçülük teriminin tercih edildiği *Dilbilim Sözlüğü* adlı eserde sözlük hazırlama ve yazma kurallarını içinde bulunduran alan şeklinde bir tanım yapılmıştır. Ayrıca bu alandaki sözlüksel kodlama yöntemi, sözlük yazma süreci, sözvarlığı öğeleri, dizimsel ve dizisel kodlama gibi çalışmaların sözcükbilim alanındaki bilgiler ışığında yürütüldüğü belirtilmiştir (İmer vd. , 2011, s. 231).

Sözlükçülük üzerine yapılan birçok tanımda bu uğraşın özellikle eylemsel yönüne vurgu yapıldığını belirten Wiegand'a göre dil üzerine sözlük yazma sözlükçülüğün bir parçasıdır ama vazgeçilmez bir koşulu değildir. Çünkü sözlükçülükte önemli olan dilsel başvuru kaynağı yapmak niyetiyle etkinlik göstermektir. Her etkinliğin sonunda ortaya sözlük çıkacağı şeklinde bir koşul aranmaz (Wiegand, 1988; akt. Yüksekaya, 2001, s.208).

Sözlük bilimi üzerine yapılan tanım ve açıklamalara göre bazı araştırmacıların (Kerimoğlu, 2019,s. 242) sözlük biliminin kuramsal yönü yanında sözlük yazma, sözlük hazırlama gibi uygulama yönünden de bahsettiği görülür. Bazı araştırmacılar (Wiegand, 1988) sözlük yazımı ve sözlük bilimi ilişkisi konusunda daha mesafelidir. Bazı araştırmacılar ise (Aksan,2015) sözlük bilimini sadece kuramsal bir alan olarak değerlendirir. Tüm bu değerlendirmeler sözlük biliminin sözlükleri araştırma, tasnif etme; sözlüğe dair yöntem, ilke ve kural belirleme gibi kuramsal yönünün ön plana çıktığını gösteriyor. Sözlük biliminin çıktılarında sözlük hazırlama da sayılabilir ancak diğer bilim alanlarında olduğu gibi sözlük bilimini de uygulamayı yapan değil uygulamayı yapanlara yol gösteren konumunda değerlendirmek gerekir.

3.3 Türk Sözlük Biliminin Sorunları

Kimilerine göre ayrı bir bilim dalı kimilerine göre bilim olmasa da ayrı bir uzmanlık alanı olan sözlük bilimi, ülkemizde henüz kuramsal açıdan ve temel bileşenler açısından sağlam bir zemine oturtulamamıştır. Son yıllarda oldukça ciddi çalışmalar, geniş çaplı organizasyonlar yapılmış olsa da bu konuda istenilen sonucun alındığı söylenemez.

Boz, Türkiye’de üniversitelerde sözlük biliminin lisans düzeyinde ayrı bir bölüm olarak okutulmadığını ancak bazı üniversitelerin lisansüstü eğitimi içerisinde sözlük bilimi derslerini okuttuğunu, bu derslerin içeriğinin de genelde Türk sözlük tarihinden ibaret olduğunu, derslerde sözlük biliminin teorik konularına değinilmediğini; sonuç olarak sözlük biliminin bilimsel düzeyinin düşük kaldığını, ortak terimlerin oluşmadığını ve her araştırmacının kendi tercihiyle yöneldiğini belirtmiştir (2017,s.47).

Yılmaz’a göre, sözlük bilimi çalışmalarının genellikle sözlükçülük tarihi, sözlük yazımı ve sözlüklerin karşılaştırılması şeklinde yürütülmesi “yöntem” sorununun göz ardı edilmesine neden olmuştur (2017, s. vii). Aslan, ‘Sözlükbilimsel inceleme’ başlığı altında yapılan çalışmalarda ise sözlüğün yapıma ve işlevine dair kapsamlı bir kuramsal incelemeye rastlanılmadığını belirtmiştir (Aslan, 2017,s.35).

Usta; ülkemizde sözlükçülük alanında yurt dışındaki çalışmalardan kısmen etkilenmiş, kısmen de kendi çizgisini sürdüren bir disiplinin oluştuğunu ancak bu disiplinin bilimsel bir çalışma alanı haline geldiğini söylemenin oldukça zor olduğunu belirtir (2010, s.98). Usta bu duruma sebep olarak çalışmaların teorik altyapı ve sınırlar belirlenmeden yapılmasını, kişiler ve kurumlar arasında eşgüdüm bulunmamasını, ortaya çıkan ürünlerin ciddi toplantılarda yeterince tartışılmamasını gösterir.

Boz, *Türk Sözlükbilimi (Sorunlar ve Çözüm Önerileri)* adlı yazısında Türk sözlükbiliminin sorunlarını şu başlıklar altında işlemiştir:

1. “Sözlükbilimi” ve “sözlükçülük” terimleri arasında
2. Sözlüklerin oluşturulmasında metinlerarasılık
3. Sözlük eleştirisi
4. Sözlükbilimi toplulukları
5. Sözlükbilimi dergi ve bültenleri
6. Sözlük sektörü
7. Sözlükbilimi terimleri
8. Sözlükbilimi üzerine yapılan akademik etkinlikler ve yayınlar

9. Mükemmel sözlük sorunu

10. Sözlüklerdeki sözcük sayısı

11. Sözlüklerin iç ve dış yapılarına ilişkin sorunlar (Boz, 2015).

Türkiye’de son yıllarda sözlükçülük alanında yapılan organizasyonların artması ve üniversitelerde-sayısı henüz az da olsa- sözlük araştırma ve uygulama merkezlerinin kurulmuş olması sözlük bilimi açısından önemlidir. Ancak bazı araştırmacıların da değindiği gibi çalışmaların genellikle birbirinden bağımsız yürütülmesi, kuramsal çerçevenin tam olarak çizilmemesi ve sözlük bilimsel inceleme adı altında yapılan çalışmaların bilimsel niteliğinin düşük olması bugün Türk sözlük biliminin önemli sorunlarıdır. Bunların yanında sözlük hazırlamada ve sözlük eleştirisinde yöntem sorunu, sözlük bilimi terimleri sorunu, madde başlarının verililişyle ilgili sorunlar, kullanıcı dostu sözlük hazırlama sorunu da sayılabilir.

3.4. Sözlük Bilimsel İnceleme

“Sözlüklerin veya sözlük bilimsel ürünlerin incelenmesi ve değerlendirilmesine sözlük eleştirisi (İng. dictionary criticism) adı verilir. Bu eylem, meta-lexicography (akademik sözlük bilimi)’nin uygulamalarından biridir. Sözlük eleştirisinde en önemli konulardan biri, uygulanacak ölçütlerle birlikte eleştiri yapmak için sağlam ve özenli bir temel kurmaktır.” (Jackson, 2016, s. 253; akt. Meral Türkmenoğlu, 2019, s.33).

Batı’da sözlük bilimi çalışmalarında yepyeni bir alan olarak ortaya çıkan “sözlük eleştirisi” (Boz, 2006, s.34) ülkemizde Batı’ya göre daha yenidir. Bununla birlikte son yıllarda –yeterli seviyede olmasa da- sözlük bilimsel incelemeye dayalı çalışmaların arttığını görüyoruz.

“Sözlükbilimsel İnceleme Yöntemi: Eser-İ Şevket Örneği” (Aslan, 2017) isimli çalışma Türkiye’deki sözlük bilimsel incelemelere yönelik eleştirilerin yanında sözlük bilimsel bir incelemeye de yer verir. Aslan bu çalışmada sözlük bilimi alanında kuramsal incelemelerin yetersiz olduğunu, sözlük bilimsel incelemenin temel amacının sözlükleri bilimsel temellerle iyileştirmek ve kullanıcının ihtiyaçlarına daha iyi yanıt vermesi olduğunu, kuramsal inceleme ve eleştirilerin bu yüzden önemli olduğunu belirtir. Aslan, çalışmasına konu ettiği Eser-i Şevketi adlı sözlüğü aşağıdaki ana başlık ve alt başlıklar üzerinden incelemiştir (35-70):

1.Sözlüğün Türü

2.Bütün Yapı(bütüncül yapı ve dış veriyi kapsar)

3.Bütüncül Yapı (sözlükte bilgiye ulaşmayı sağlayan liste)

maddebaşı düzenlemesi, maddebaşı seçimi ve metinlerarasılık, maddebaşı ve maddebaşı türleri

4.Parçacıl Yapı (bütüncül yapının en küçük bileşeni)

a)Biçimle ilgili bilgiler: yazım bilgisi, sesletim bilgisi, dilbilgisel bilgi

b)Anlamla ilgili bilgiler: tanım, köken bilgisi, kullanım bilgisi, örnek, çapraz gönderim

5. Dış Veri (bütün yapının sözcük listesi dışında kalan kısmı) baş veri, son veri

Dış veri başlığı altında Eser-i Şevket'in ön sözüyle ilgili yapılan incelemede şu açıklamalara yer verilmiştir: *“Baş verideki en önemli bölüm Ön Söz'dür. Eser-i Şevket ile ilgili en önemli bilgilere ulaşılabilen bu bölüm sözlükte hata/sevap cetvelinden hemen sonra yer alır ve ön sözden sonra sözlüğün sözcük listesi başlar.”* Eser-i Şevket'in ön sözünde yer alan bilgiler; dua, sözlüğün hazırlanma nedenleri, sözlüğün içeriği, sözlüğün amacı, sözlüğün hedef kitlesi, yararlanılan eserler, sözlüğün türü v.b. şeklinde maddeler halinde sıralanmıştır (s. 65-66). Aslan'ın bu çalışması sözlük bilimsel incelemenin genel çerçevesini çizmekle birlikte Batı kaynaklı kuramlardan faydalanarak uygulamalı bir sözlük bilimsel inceleme ortaya koymasından önemlidir.

Bir diğer inceleme Baskın tarafından *“Güncel Türkçe Sözlük Kullanıcı Dostu mu?”* adıyla yapılmıştır. Bu çalışmada Baskın, “kullanıcı dostu” terimini sözlük kullanıcılarının aradıkları bilginin ne kadarını Güncel Türkçe Sözlük'te bulabildikleriyle ilgili olarak kullanmıştır. Çalışmada, “Güncel Türkçe Sözlük'ü kullananlar, aradıklarını ne ölçüde bulabiliyorlar?” ve “Güncel Türkçe Sözlük, kullananlara hangi içeriği sunmalıdır?” sorularına cevap aranmıştır. Cambridge, Definitions, Dictionary, Oxford, The Free Dictionary çevrimiçi sözlüklerinin kullanıcılarına ne sundukları doküman incelemesi yöntemiyle değerlendirilmiştir. Güncel Türkçe sözlük ile bu sözlüklerin yazma alanına *“sözlük/dictionary”* kelimesi yazılmış ve sözlüklerin okuyucuya sunduğu içerik incelenmiştir. Güncel Türkçe Sözlük'ün özellikleriyle diğer sözlüklerin özellikleri karşılaştırılmış, Güncel Türkçe Sözlük'ün eksik yönleri tespit edilmiş ve geliştirilmesi için önerilerde bulunulmuştur (Baskın, 2016, s.67).

Bu çalışmalara göre daha yeni ve kapsamlı bir çalışma Lehçe-i Osmani Üzerine yapılmıştır. Meral Türkmenoğlu (2019) tarafından yapılan “*Ahmed Vefik Paşa'nın Lehce-İ Osmânî Adlı Sözlüğünün 1876 Ve 1889 Tarihli Baskıları Üzerine Sözlük Bilimsel Bir Değerlendirme*” isimli yüksek lisans çalışmasında sözlük bilim, sözlük bilim kuramları ve sözlük bilimsel inceleme aşamaları hakkında bilgi verildikten sonra Lehçe-i Osmani'nin iki baskısı üzerine sözlük bilimsel bir inceleme yapılmıştır. Çalışmada Lehçe-i Osmani'nin incelenmesi için bir grup madde başı seçilmiş, madde başları sözcük türlerine göre gruplandırılmış, incelemenin nesnel olabilmesi için sözcük türlerinin sözlükte bulunma yüzdeleri hesaplanmış, maddelerin seçimi bu oranlara göre gerçekleştirilmiştir. Ardından Lehçe-i Osmani'nin hangi ölçütlerle inceleneceği ortaya konmuştur. İnceleme İç Ölçütler ve Dış Ölçütler olmak üzere iki başlık altında yapılmıştır. İç ölçütler açısından yapılan değerlendirmede Lehçe-i Osmani'nin iki baskısının ön sözü karşılaştırılarak sözlüğün türü, hedef kitlesi, ele alınan söz varlığı aralığı, sözlük hazırlayıcısının kullandığı yöntemler tespit edilmiştir. Dış ölçütler açısından ise eser, “*sunum*” ve “*içerik*” olmak üzere kendi içerisinde iki başlık altında incelenmiştir. Sunum başlığı altında sayfa düzeni, madde dizimi, madde düzeni, maddelerin uzunluğu, kısaltmalar, noktalama işaretleri; içerik başlığı altında söz varlığı, madde başları, iç maddeler, sözcük türleri, yazım ve sesletim, tanım ve anlam, kullanım bilgisi, köken bilgisi, dil bilgisi, örnekler, gönderimler, özel nitelikler incelenmiştir. Sonuç kısmında öncelikle sözlüğün amacı, türü ve kullanıcı kitlesi, derli toplu bir biçimde ortaya koyulmuş, sözlüğün iki baskısının sözlük bilimsel ölçütler açısından karşılaştırması yapılmıştır. Ardından esere yöneltilen eleştiriler ve bunların yeni baskıya etkileri değerlendirilmiştir. Son olarak Lehçe-i Osmani'nin etkilediği sözlükler hakkındaki tespitlere yer verilmiştir.

4.Sözlük Ne İşe Yarar?

Sözlüklerin en önemli özelliğini temel başvuru kitapları arasında yer almaları olarak değerlendiren Keskin, özellikle öğretim kurumlarında yaygın bir kullanımı olan sözlüklere dili doğru ve yanlışsız konuşup yazmak isteyenlerin sözcüklerin anlam ayrımlarını ve bağlama dayalı anlamlarını öğrenmek amacıyla başvurduğunu belirtmiştir (1995, s.11, akt. Bingöl, 2006, 198).

Daha çok sözlüğün okullarda hangi amaçla kullanıldığına işaret eden yukarıdaki açıklama sözlüklerin genel olarak işlevini açıklama konusunda oldukça yetersizdir. Sözlüklerle ilgili tanımların bir kısmında bu açıklamaya yakın bilgiler yer alır. Bir sözlüğün ne işe yarayacağını veya bize neler sunacağını sadece sözlükle ilgili tanımlardan hareketle tespit etmek mümkün

değildir. “Sözlük ne işe yarar?” sorusunu sadece belli bir dönemin sözlüklerini odağa alarak cevaplamak da mümkün değildir. Sözlüklerin yazılış amaçlarının ve hedef kitlelerinin farklı olması; geçmişten bugüne sözlükçülükte görülen gelişmelere bağlı olarak birbirinden farklı nitelik, yöntem ve içeriğe sahip sözlüklerin ortaya çıkmış olması bu soruyu cevaplamayı güç kılmıştır.

Sözlük, -birçok tanımda belirtildiği gibi- sadece kelimelerin anlamlarını ya da başka bir dildeki karşılıklarını vermez. Bu ancak en basit sözlükte dahi olması gereken bir özellik olarak değerlendirilebilir. Oysa sözlükler sayesinde bir kelimenin kökeni, sözcük türü, diğer kelimelerle ve eklerle kullanımı, eş ve zıt anlamlısı gibi bilgiler yanında “bağlamlı sözlük”lerde yer verilen örnek cümleler sayesinde dilin ve ait olduğu toplumun belli bir dönemine ait birçok veri elde edebiliriz. İlk sözlüğümüz Divanu Lügati’t Türk’te burada bahsettiğimiz şeylerden fazlasını bulmak mümkün. Kelimelerin kullanımı, kökeni, atasözleri, deyimler, İslamiyet öncesi sözlü edebiyat ürünleri ve folklorumuza ait birçok unsur bu sözlük sayesinde günümüze kadar gelmiştir.

Günümüzde değişen ihtiyaçlar ve teknolojinin sağladığı imkânlarla oldukça farklı nitelikte sözlükler görmekteyiz. Geçmiş ve günümüzü de içine alan geniş bir perspektifle bakıldığında sözlüğün sağlayacağı faydaları şu şekilde sıralayabiliriz:

- i. Sözcüğün başka dildeki karşılıklarını verir,
- ii. Günlük dil veya çeşitli alanlara ait sözcüğün anlamını verir,
- iii. Sözcüğün dildeki kullanımlarını gösterir,
- iv. Sözcüğün etimolojisini ortaya koymada faydalanılır,
- v. Alıntı sözcüklerin hangi dilden alındığını gösterir,
- vi. Sözcüğün türü hakkında bilgi verir,
- vii. Sözcüğün diğer sözcükler ve eklerle kullanımını gösterir,
- viii. Sözcüğün doğru yazılış ve okunuşunu gösterir,
- ix. Sözcüklerde görülen anlam değişmelerini tespit etmede faydalanılır,
- x. Bir dilin ses ve biçim bilgisine ait değişimleri takip etmede faydalanılır,
- xi. Bir dilin belli bir dönemine ait söz varlığını tespit etmede

faidalanılır,

xii. Yeni sözcükler türetmede faidalanılır.

5. İyi Bir Sözlükte Bulunması Gereken Özellikler

İyi bir sözlük nasıl olmalıdır, kullanıcı dostu sözlüklerin özellikleri nelerdir, kullanıcı bir sözlükten ne bekler gibi sorular sözlük biliminin cevap aradığı konular arasındadır. Bu sebeple, yapılan sözlük bilimsel incelemelerin çoğu sözlük-kullanıcı ilişkisini ortaya koymaya ve kullanıcının ihtiyaçlarını karşılayacak sözlüğün niteliklerini belirlemeye yöneliktir.

Baskın, iyi bir sözlüğün kullanışlı ve doğru bilgiler veren bir sözlük olduğunu fakat iyi bir sözlüğün nasıl oluşturulacağı ve içeriğinin ne olacağı konusunda kabul görmüş bir düşünce olmadığını belirtmektedir (Baskın, 2014, s.447).

“Sözlük” kelimesinin verilışı açısından Güncel Türkçe Sözlüğü dünyadaki benzerleriyle karşılaştıran Baskın, tespit ettiği eksikler üzerine şu önerileri yapar (2016, s.84-86): Bir kelimenin çekimli biçimlerine yer vermeli veya aranmasına izin vermelidir, kelimelerin kökenini açıkça yazmalıdır, kelimelerin gelişimini art zamanlı olarak vermelidir, kelimelerin söylenişini içermelidir, kelimelerin hecelenme biçimini göstermelidir, kelimelerin öğrenilme seviyesini belirtmelidir, kelimelerin başka sözlüklerdeki karşılıklarını vermelidir, kelimelerin ilişkili oldukları kelime grubunu göstermelidir, ortak yapıya sahip kelimeleri vermelidir, tanımları örnek cümlelerle tanımlamalıdır, tanımlama cümlelerini edebi metinlerden seçmelidir, farklı tanımlama yollarına başvurmalıdır, madde başının başka dillerdeki karşılığını göstermelidir, terimlerin ayrıntılı açıklamasını içermelidir.

Crystal (1987)’e göre iyi bir sözlükte bulunması gereken yirmi özellik şöyledir: cilt dayanıklılığı, kâğıdın niteliği, madde başlarının açık yazılması, aranan sözcüklerin bulunması, uluslararası genel sözcükleri kapsaması, ansiklopedik bilgi içermesi, zor kavramlara ilişkin resim bulunması, tanımların birbirinden açıkça ayrılması, tanımların anlaşılır olması, örneklendirmelerin gerçekçi ve yapaylıktan uzak olması, kullanım bilgileri içermesi, biçim açıklamalarına yer vermesi, köken bilgisi vermesi, heceleme, noktalama vb. konularda bilgi vermesi, söyleyiş açıklamalarına yer vermesi, deyim-atasözü vb. içermesi, eş-zıt anlamlı sözcükleri göstermesi, ilişkili sözcükleri çapraz gönderimle nitelemesi, sözcüklerle ilgili dilbilgisi bilgileri içermesi, yararlı ekleri bulunması (akt. Kocaman,

1998). Crystal' in verdiği bu özelliklerin çoğu bugün hâ lâ araştırmacıların iyi bir sözlükte aradığı nitelikler arasındadır.

Geçmişten bugüne toplumsal yapıda görülen değişmelere bağlı olarak sözlükle ilgili beklenti ve ihtiyaçların da değiştiğini görmekteyiz. Bununla birlikte bilim ve teknolojinin sunduğu imkânlar da sözlükçülüğe önemli katkılar sağlamıştır. Dünyada ve Türkiye'de yapılan sözlük bilimi çalışmalarının en önemli hedefi sözlük kullanıcılarının sözlüklerden daha iyi faydalanmalarını sağlamaktır. Bu nedenle bütün sözlüklerde bulunması gereken nitelikler yanında sözlüklerin hitap ettiği kullanıcının beklenti ve ihtiyaçlarını karşılayacak özel niteliklere de sahip olması iyi bir sözlüğün belirleyicisi olmalıdır.

6.Sözlük Türleri

Sözlükbilimi çalışmalarının artmasıyla birlikte araştırmacılar tarafından sözlüklerin bazı özellikleri göz önünde bulundurularak birbirinden farklı sözlük sınıflandırmaları yapılmıştır. En çok bilinen sınıflandırmalardan biri Aksan'a aittir. Aksan, hazırlanış amaçları ve taşıdıkları nitelikler bakımından sözlüklerin çok çeşitli olduğunu belirttikten sonra sözlükleri özelliklerine göre şöyle sınıflandırır (Aksan,2015, s.75-76) :

1. Bir ya da birden çok dilin söz varlığını işleme bakımından:

- a) Tek dilli sözlükler,
- b) Çok dilli sözlükler.

2. Abece (Alfabe) sırasının esas alınıp alınmamış olmasına göre:

- a) Abecesel sözlükler,
- b) Kavram Sözlükleri.

3. Ele alınan söz varlığının niteliğine göre:

- a) Genel Sözlükler (ortak dil, yazı dili sözlükleri),
- b) Lehçebilim sözlükleri,
- c) Eş anlamlı, eş adlı, ters anlamlı öğeler sözlükleri,
- ç) Yabancı öğeler sözlükleri
- d) Tarihsel sözlükler,
- e) Köken bilgisi sözlükleri (etimoloji sözlükleri),
- f) Uzmanlık alanı sözlükleri (terim sözlükleri),

- g) Argo sözlükleri,
- ğ) Deyim ve atasözleri sözlükleri,
- h) Anlambilim sözlükleri,
- ı) Sanatçı ve metin sözlükleri,
- i) Yanlış yerleşmiş öge sözlükleri,
- j) Tersine sözlükler (Aksan, 2000-, C.III 75-76).

Kocaman, sözlüklerin konu ve yöntemlerine göre değişik biçimde sınıflandırılabilirliğini belirttikten sonra en yaygın kümelendirmelerden birisi diyerek şu sınıflandırmayı yapar (1998, s.111):

- a) betimlemeli / kuracı sözlükler
- b) eşzamanlı / artzamanlı sözlükler
- c) genel / teknik sözlükler
- d) genel kullanım / öğrenim amaçlı sözlükler
- e) tek dilli / iki ya da çok dilli sözlükler

Bu sınıflandırmaların ardından İlhan, işledikleri ürünler, kaydedildikleri ortam ve yazılış biçimlerine göre sözlükleri üçe ayırır:

1.İşledikleri ürünler açısından sözlükler

- Yazı dili sözlükleri,
- Ağız sözlükleri

2.Malzemenin kaydedildiği ortam açısından sözlükler:

- Basılı / kitabi sözlükler
- Elektronik sözlükler

3.Yazılış biçimleri açısından sözlükler

- Manzum sözlükler
- Mensur sözlükler (2009, s.538).

Yapılan sınıflandırmalara bakılınca araştırmacıların farklı ölçütlerden hareketle birtakım sınıflandırmalar yaptığı, sözlükçülükte görülen gelişmelere bağlı olarak (elektronik sözlük v.b.) bazı sınıflandırmaların önemli ayırıcı noktaları içermediği söylenebilir. Her geçen gün alanını genişleten, yöntem ve tekniklerini zenginleştiren sözlükçülükte ortaya

konmuş bütün çalışmaları kapsayıcı bir sınıflandırma yapmak oldukça güçtür. Böyle bir sınıflandırmanın yapılabilmesi için geçmişten bugüne yazılmış olan sözlüklerin tümünün özelliklerinin eksiksiz bir şekilde ortaya konması, bu özelliklerden hareketle sözlük sınıflandırmada kullanılacak temel ölçütlerin belirlenmesi gerekir.

7.Sözlüğün Tarihi

Bilinen en eski sözlük Sümerce Akadca karşılıklar kılavuzu niteliğindeki Urra Hubullu'dur. Sözcüklerin konularına göre düzenlendiği sözlük, 24 tablettten oluşmaktadır. Yaklaşık olarak MÖ 2300 yılında Akad İmparatorluğu'nda ortaya konduğu sanılan sözlüğün tabletleri Suriye'deki Ebla kalıntılarında bulunmuştur. Sözlük bugün Fransa'da Louvre Müzesi'ndedir. Sözlüğün ilk tabletinde karşılığı verilen ilk sözcükler 'urra ve hubullu', sözlüğe ad olmuştur. Taşımacılıkla ilgili terimler, hayvan adları ve bazı başka özellikler sözlüğün ticari amaçlarla hazırlandığını düşündürmektedir (Akalm, 2010a, s.271).

İki dilli sözlüklerin ilk örnekleri sayılan bu tabletler aynı zamanda ilk sözlükler olarak kabul edilmiştir. Ancak 1990'lı yıllardan sonra, insanların öncelikle kendi dilini anlama ve koruma ihtiyacı olduğu bu sebeple iki dilli sözlüklerden önce tek dilli sözlüklerin yazılmış olması gerektiği düşüncesi yaygınlaşmıştır. Böylelikle ilk sözlüklerin tek dilli sözlükler olduğuna inanılmaya başlanmıştır (Sterkenburg, 2003, s.8-9, akt. Baskın, 2014, s.446). Günümüzde oluşturulan sözlüklere yakın ilk eser olarak MÖ II. yüzyılda İskenderiye Müzesi kütüphanecisi Aristophanes tarafından hazırlanan sözlük anılır.

Sanskritçenin ilk sözlüğü olarak bilinen Amarakoşa, MS IV. yüzyılda Amarishma tarafında yazılmıştır. Dizeler halinde düzenlenen sözlükte yaklaşık on bin sözcük bulunmaktadır (Akalm, 2010a, s.274).

Sözlük terimi ilk defa 1225'te John GARLAND tarafından kullanılmış olmakla beraber Batı'da sözlükçülükteki gelişme daha sonraki yüzyıllarda olmuştur (Aksan,2015, s.70).

Doğu dünyasında eski, köklü bir sözlükbilim geleneğinin yerleşmiş olduğuna tanık sayılan önemli sözlükler hazırlanmıştır. X. yüzyılda yaşayan Farablı İsmail Cevheri, "Sihah" adlı çok önemli bir Arapça sözlüğün yazarıdır. XIV. ve XV. yüzyıllar arasında yaşamış olan Firuzabadi'nin El Kamusu'l Muhit (Okyanus Sözlüğü) adlı Arapça sözlüğünün Türkçeye çevirisi 18. yüzyılda Mütercim Asım tarafından yapılmıştır. Bu yapıtta Arapça sözcükler açıklanırken Türkçedeki doğru karşılıklarının

gösterilmesine çalışılmış, başka yazarların çeviri sözlüklerle açıkladıkları maddeler mütercim asım tarafından Türkçenin sözvarlığındaki tam karşılıkları aranıp bulunarak açıklanmıştır (Aksan,2015, s.70).

18. yüzyılda Rus çariçesinin yönlendirmesiyle derlenen bir sözlük Batı sözlükçülüğü için önemli bir gelişme olarak görülür. Şahin, Türk lehçelerine ait sözcüklerin de yer aldığı eser hakkında şu bilgileri verir:

“II. Yekaterina'nın yönlendirmesi ve katkılarıyla, Lyudvig (Login İvanoviç) Bakmeyster ile Pyotr Simon Pallas'in ve yardımcılarının özverili çalışmalarıyla oluşturulan *Sravnitelnyye Slovarivseh Yazıkov Nareçiy Sobrannyye Desnitseyu Vsevisoçayşey Osoby (İmparatoriçe Hazretlerinin Kendi Eliyle Topladığı Bütün Dil ve Lehçelerin Karşılaştırmalı Sözlükleri)*, alanında ilk ve tek olarak pek çok dilin, lehçenin ve ağzın temel sözcük hazinesini oluşturan 285 sözcüğü karşılaştırmalı olarak bilim dünyasına sunması yönünden değerlidir. Sözlükte dönemin 20 Türk lehçesi ve ağzından sözcükler de karşılaştırmalı olarak verilmiştir. Sözlük, 18. yüzyıldaki Türk lehçe ve ağızlarından belli sayıdaki söz varlığı içermesi ile bazı lehçe ve ağızların söz varlığının ilk defa tespit edilmesi açısından değerlidir” (2015,s.73).

Sözlükçülükte önemli gelişmeler XIX. yüzyıldan itibaren görülür. Jacop Grimm ve Wilhelm Grimm kardeşlerin “Deutsches Wörterbuch” adıyla yayımlamaya başladıkları ve 1961 yılında tamamlanan Alman Sözlüğü, kendinden sonraki birçok çalışmaya örnek olmuştur. Emile LITTRE tarafından yazılan Fransız Dilinin Sözlüğü 1973'te, İngilizlerin meşhur sözlüğü Oxford ise 1933'te yayımlanmıştır.

7.1.Türk Sözlükçülüğünün Tarihi ve Bugünü

Türk dilinin bilinen ilk sözlüğü Kaşgarlı Mahmud tarafından 1072-1074 yılları arasında yazılan *Divanu Lugati't Türk*'tür. Bu eserde lügat kelimesi her milletin konuştuğu dil, divan sözcüğü ise sözlük anlamında kullanılmıştır. Türkçeden Arapçaya bir sözlük olarak düzenlenmiştir. Ansiklopedik bir sözlük olan eserde İslamiyet öncesi sözlü edebiyat ürünlerimizin bir kısmı kayıt altına alınmıştır. Türk kültür ve tarihinin önemli bir vesikası olan bu eserde ayrıca 24 Oğuz boyunun adı ve damgaları ilk kez verilmiştir.

XII. yüzyıl Harezmi sahasına ait olan *Mukaddimetü'l-Edeb*, Zemahşeri tarafından Arapçayı öğretmek gayesiyle yazılmıştır. XIV. yüzyıla ait olduğu düşünülen *Hilyetü'l-İnsan ve Halbetü'l-Lisan* İbn Mühenna tarafından kaleme alınmış Harezmi sahasına ait diğer sözlüktür. Genellikle Araplara

Türkçe öğretmek amacıyla yazılmış olan Memluk Kıpçak sözlükleri Türkçe-Arapça veya Arapça-Türkçe şeklinde düzenlenmiştir. Bunlar arasında *Arapça Türkçe yazılan Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî, Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lügâti't-Türkiyye, Bülgatü'l Müştâk fi Lügâti't-Türk ve'l-Kıfçak ve Ed-Dürretü'l-Mudiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye* ve Türkçe-Arapça yazılan *Kitâbü'l-İdrâk li-Lisâni'l-Etrâk* adlı eserler zikredilebilir. (Ercilasun, 2019,s.369-391). Müstakil bir sözlük olmasa da altı dilli bir sözlük olması yönüyle Resûlî Sözlüğü'nü Memluk-Kıpçak Türkçesinin önemli eserleri arasında anmak gerekir.

Kıpçak Türkçesinin en önemli eserlerinden biri kabul edilen Codex Comanicus Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan Kıpçakların söz varlığını barındırır. Eser 55 yapraklık İtalyan bölümü ile 27 yapraklık Alman bölümü olmak üzere iki ayrı defterden oluşmaktadır. İki bölümden oluşan bu eserin kimler tarafından yazıldığı henüz bilinmemektedir. Yazılışından sonra bu iki defter bir araya getirilmiştir. Eserin içeriğinde yer alan metinler ve kavramlar eserin dini veya ticari amaçla yazıldığını düşündürmektedir. Türk dilinin Latin harfleriyle yazıldığı ilk eser olması yönüyle de Codex Comanicus ayrı bir önem arz etmektedir (Argunşah-Güner,2015).

Tarihi Türk yazı dilleri içerisinde Çağatay Türkçesi sözlük geleneğiyle ön plana çıkmıştır. Caferoğlu, Çağatay Türkçesinin bu yönüne vurgu yaparak “Çağatay Türkçesi Leksikografi Mektebi'dir.” demiştir (1984, s. 223). Ali Şir Nevayî'nin eserlerinin geniş bir coğrafyada sevilip okunması Çağatay Türkçesine olan ilgiyi arttırmış, böylelikle Hindistan, İran, Türkistan ve Anadolu coğrafyasında pek çok Çağatay sözlüğü yazılmıştır.

Çağatay sözlükleri çoğunlukla Çağatayca Türkçesi-Farsça düzenlenmiştir. Çağatay sahasının bilinen en eski sözlüğü olan *Abuşka Lügati* ise Çağatay Türkçesi-Osmanlı Türkçesi şeklinde düzenlenmiştir. Bu sahanın en eski sözlüğü olması nedeniyle kendinden sonraki Çağatay sözlüklerine örnek teşkil etmiştir. *Abuşka Lügati*'nden sonra yazılan *Bedayü'l-Lüga, Fazlullah Han Lügati, Kitâb-ı Zebân-ı Türkî, Senglah, Hülâsa-i Abbasi, El-Tamga-yı Nâsirî ve Feth Ali Kaçar Lügati* Çağatay Türkçesi-Farsça; *Lügat-ı Çağatay ve Türkî-i Osmanî* Çağatay Türkçesi-Osmanlı Türkçesi şeklinde düzenlenmiştir (Ercilasun,2019, s.423-426).

Osmanlı dönemi sözlüklerinin çoğu Türkçenin edilgen olduğu Arapça-Türkçe, Farsça- Türkçe iki dilli sözlüklerdir. Akalın, Osmanlı Dönemi sözlükleri ile farklı çevrelerdeki Türk dili sözlüklerini karşılaştırırken Karahanlı, Kıpçak, Çağatay sahasındaki sözlüklerin de iki dilli olduğunu ancak bunların Türkçeden Arapçaya veya Farsçaya olduğunu; Osmanlı

döneminde ise Arapça ve Farsçanın yabancı bir dil olarak görülmediğini ve buna bağlı olarak Arapçadan veya Farsçadan Türkçeye iki dilli veya çok dilli sözlüklerin oluşturulduğunu belirtir (Akalın, 2017,s.39). Ayrıca Osmanlı dönemi sözlüklerinin daha çok çeviri yoluyla oluşturulduğunu belirtmeliyiz.

Osmanlı döneminde Anadolu sahasında yazılan iki dilli en eski sözlük XIV. yüzyılda yazılan Ferišteoğlu Lügati'dir. Kuran'daki kelimelerin Türkçe karşılığını vermek amacıyla oluşturulan bu eser aynı zamanda Arapça-Türkçe sözlüklerin ilkidir (Yavuzarslan, 2001,s.72). Muslihuddin Mustafa tarafından yazılan *Ahterî-i Kebir* Arapça-Türkçe sözlükler içerisinde oldukça önemlidir. Eserde kelimelerin üçlü veya dörtlü köklerine göre değil alfabetik olarak verilmesi günümüz sözlükçülüğünü andıran önemli bir yeniliktir (Kılıç, 1989,s.184). Anadolu sahasında Farsça-Türkçe ilk sözlük, manzum olarak düzenlenen Tuhfe-i Hüsâmîdir (Boz, 2013,s.69). Farsça-Türkçe önemli sözlüklerden biri de Farsçadan çevrilmiş manzum bir sözlük olan *Tuhfe-i Vehbi*'dir (bk. Kılıç, 2007).

Türk sözlükçülüğünde önemli bir gelişme 18. Yüzyılın başlarından itibaren Türkçe kelimelerin sözlüklerde madde başı verilmesidir. Bu sözlükler arasında Şeyhülislam Mehmed Esad Efendi tarafından 1725-1732 yılları arasında Türkçe-Arapça-Farsça üç dilli yazılan *Lehçetü'l Lügat*, İbrahim Miskin tarafından Türkçeden Farsçaya düzenlenen *Elfaz-ı Türki-Farisi*, Osmanzâde Ahmed Tâib tarafından yazılan Türkçe-Arapça-Farsça üç dilli sözlük olan *Mir'âtü'l-Müşkil* ve İbrahim Vedîd tarafından yazılan *Cevâhirü'l-Elsine* sayılabilir. Farsça-Türkçe sözlükler arasında önemli bir eser olan *Burhan-ı Kâti* Tercümesi 1797'de Mütercim Asım Efendi tarafından tamamlanarak III. Selime sunulmuştur. XIX. yüzyılın başlarında tamamlanan *Kâmusu'l Muhît*, Mütercim Asım'ın Firüzâbâdiden çevirdiği oldukça geniş hacimli Arapça-Türkçe sözlüktür (Çakmak, 2019a-b).

XIX. yüzyıldan itibaren sözlükçülüğümüzde baş gösteren yenileşmenin ilk habercisi Tanzimat sonrası yazılan *Lehçe-i Osmanî*'dir. Ahmet Vefik Paşa tarafından yazılan ve Türkçeden Türkçeye ilk sözlük olan bu eserle Batılı sözlük geleneğiyle yazma yolunda ilk önemli adım atılmıştır. Lehçe-i Osmanî gibi Tanzimat sonrası yazılan sözlükler arasında Doktor Hüseyin Remzî'ye ait olan *Lügat-i Remzî*, Ebüzziya Tevfik'in *Lügat-i Ebüzziya* adlı eseri, Muallim Naci'nin ölümünden sonra başkası tarafından tamamlanan *Lugat-ı Naci*, Mehmet Selâhî tarafından kaleme alınan *Kamus-ı Osmanî*, Şemseddin Sami'nin 6 ciltlik ansiklopedik sözlüğü *Kâmûsü'l-Âlâm*, Ali Nazima ve Faik Reşad tarafından yazılan, *Mükemmel Osmânî Lügati* sayılabilir (Yavuzarslan, 2004).

Günümüz Türk sözlükçülüğünün yönünü tayin eden eser ise hiç şüphesiz Şemsettin Sami tarafından hazırlanan ve 1900 yılında yayımlanmaya başlayan Kamus-ı Türkî'dir. Ahmet Vefik Paşa'nın Batılı sözlükçülük yolunda ortaya koyduğu ilk numuneler *Kamus-ı Türkî* ile daha ileri bir seviyeye taşınmış ve modern Türk sözlükçülüğünün temelleri atılmıştır.

Cumhuriyetin ilanından sonra TDK'nin çalışmaları ülkemizde sözlükçülüğün gelişmesinde önemli rol oynamıştır. 1940'lı yıllardan itibaren başlayan bu çalışmalar gün geçtikçe artmıştır. TDK tarafından gerek basılı gerek sanal ortamda yapılan bazı sözlük çalışmaları şunlardır:

1. Güncel Türkçe Sözlük
2. Büyük Türkçe Sözlük
3. Sesli Türkçe Sözlük
4. Tarama sözlüğü
6. Kişi Adları Sözlüğü
7. Terim sözlükleri
8. Türk Lehçeleri Sözlüğü
9. Türkçede Batı Kökenli Kelimeler Sözlüğü Türk Dil Kurumu
10. Türkiye Türkçesi Ağzları Sözlüğü

Sonuç

Sözlükçülük geleneğimizde geçmişten günümüze sözlük için farklı kelimeler kullanılmış olsa da günümüzde bu türdeki çalışmaların tamamı için sözlük kelimesi kullanılmaktadır. Dillerin söz varlığını muhafaza eden sözlükler, ait oldukları dilin temel başvuru kaynakları arasında yer almaktadır. Kullanıcısına birçok konuda fayda sağlayan sözlüklerin sağladığı veriler, dil araştırmalarının da en zengin ve en güvenilir kaynakları arasındadır. Amaç, hedef kitle, başvuru yöntem, hazırlandığı ortam gibi pek çok değişken göz önünde bulundurulduğunda bütün sözlükleri kapsayan eksiksiz bir sözlük tanımına ulaşmanın pek de mümkün olmadığı görülmektedir.

Sözlük araştırma, inceleme, eleştirme ve sınıflandırma gibi etkinlikleri kapsayan alan için ülkemizde sözlükçülük ve sözlük bilim/sözlük bilimi terimleri –bilinçli veya tesadüfi bir şekilde-kullanılmaktadır. Son yıllarda yapılan yayımlar ve düzenlenen sempozyumlar çerçevesinden bakıldığında

sözlük bilim/sözlük bilimi teriminin ön plana çıktığı görülmektedir. Bu alanda yapılan çalışmaların amacı ve kapsamı göz önünde bulundurulursa bu terim kullanmanın yerinde bir tercih olduğu söylemek gerekir. Karşıt görüşler olsa da bağımsız bir bilim alanı olarak değerlendirilen ve bilimsel nitelikli faaliyetlerin yürütüldüğü bu alan, ülkemizde özellikle kuramsal çalışmalar açısından yeterli seviyeye gelmemiştir. Alan araştırması yapacak ve bu araştırmaları destekleyecek akademik kurumların istenilen sayı ve niteliğe ulaşmamış olması (Boz, Bozkurt, & Doğru, 2017, s.367) sözlük bilimi alanındaki yetersizliklerin temel sebeplerindedir.

On asırlık bir geçmişi bulunan Türk sözlükçülüğü farklı gelenekleri ve yöntemleri barındıran zengin bir külliyata sahiptir. XIX. yüzyıldan itibaren Türkçeden Türkçeye hazırlanan sözlüklerle yeni bir döneme girilen Türk sözlükçülüğünde Kamûs-ı Türkî, modern Türk sözlükçülüğünün yönünü tayin eden eser olmuştur. Cumhuriyetin ilanından sonra kurumlar aracılığıyla Türk sözlükçülüğü daha ileri bir seviyeye taşınmıştır.

KAYNAKLAR

- Akalın, Ş.H. (2010a). Sözlüğün Tarihi, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, 699, 268-279.
- Akalın, Ş. H. (2010b). Sözcük Bilimi ve Sözlükçülük, *Türk Dili*, 698, 162-169.
- Akalın, Ş. H. (2017). Geçmişten Geleceğe Türk Sözlükçülüğü. *Elginkan Vakfı 3. Türk Dili ve Edebiyatı Kurultayı: 19-21 Nisan 2017*, İstanbul.
- Geçmişten Bugüne Türk Sözlükçülüğünden Bir Kesit: Türkiye Türkçesi Sözlükleri Sergisi Kılavuz Kitabı*. Ankara.
- Aksan, D. (2015). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim (C. III)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Argunşah, M, Güner, G. (2015). *Codex Cumanicus*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Aslan, E. (2017). Sözlük bilimsel İnceleme Yöntemi: Eser-i Şevket Örneği, *International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 12/30, 35-70
- Baskın, S. (2014). Türkiye ve Dünyada Sözlük Bilimi: Tanımı, Kapsamı ve Diğer Bilimlerle İlişkisi, *International Journal of Language Academy*, 2/4, 445-457
- Baskın, S. (2016). Güncel Türkçe Sözlük Kullanıcı Dostu mu?, *International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 11/10, 59-88
- Bergenholtz, H. (2014). Sözlük Nedir?. (Çev. Ezgi Corga Aslan). *Dil ve Edebiyat Araştırmaları*, 10, 7-21.
- Bingöl, Z. (2006). Sözlük ve Sözlükçülük Üzerine Bir Araştırma. *Akademik Bakış Dergisi*, 9, s. 197-207.
- Boz, Erdoğan (2006). Sözlük ve Sözlükçülük Sorunu. Güler Gülsevin ve Erdoğan Boz (Haz.) *Türkçenin Çağdaş Sorunları* (s. 3-43). Ankara: Gazi Kitabevi.

- Boz, E.(2011). Leksikografi Teriminin Tanımı ve Türkçe Karşılığı Üzerine, *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 4, 9-14.
- Boz, E. (2013). Farsça-Türkçe İlk Manzum Sözlük Tuhfe-i Hüsâmî'nin Bursa (İneybey) Nüshası, *Osmanlı Bursası'nda Dil-Kültür ve Edebiyat Bilgi Şöleni Bildiri Kitabı*. Bursa: Uludağ Ün. Yayınları
- Boz, E. (2015). "Türk Sözlükbilimi (Sorunlar ve çözüm önerileri)" *Yeni Türkiye Dergisi*, 55, 1533- 1540
- Boz, E. (2017).Türk Sözlük Biliminin Sorunları. *Türk Dilinin Çağdaş Sorunları ve Çözüm Önerileri*. C. Akın(Ed.) İstanbul: Kesit Yayınları
- Boz, E., Bozkurt, F., & Doğru, F. (2017). Derlem Tabanlı Sözlükbilimi Terminolojisi Araştırmasında Sayısallaştırılmış Metinlerin Etiketlenmesi. *Geçmişten Geleceğe Türk Sözlükçülüğü-Elginkan Vakfı 3. Türk Dili ve Edebiyatı Bildirileri*(s. 365-379). İstanbul: Elginkan Vakfı.
- Çakmak, S. (2019a). Osmanlı Dönemi Türk Sözlükçülüğünün Keşfedilmemiş Bir Örneği: Osmanzâde Ahmed Tâib'in Mir'atü'l-Müşkil adlı bilinmeyen eseri. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 8(3), 1337-1354.
- Çakmak, S. (2019b). Madde başları Türkçe Olan İlk Osmanlı Türkçesi Sözlüklerinden Biri: Cevâhîrî'l-elsine. *Atatürk üniversitesi edebiyat fakültesi dergisi* , no.62, 373-390.
- Doğru, F. (2015). Aykırı Sözlükler. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15 (2) , 191-198.
- Ercilasun, A,B.(2019). Türk Dili Tarihi. Ankara: Akçağ Yayınları
- Güneş, M . (2014). Mustafa Aherî Efendi Ve Aherî-İ Kebîr Adlı Sözlüğü Üzerine . *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* , Kütahya Özel Sayısı , 33-38
- İlhan, N. (2007). *Geçmişten Günümüze Sözlük Geleneği ve Türk Dili Sözlükleri*. Elazığ: Manas Yayınları.
- İlhan, N. (2009). Sözlük Hazırlama İlkeleri, Çeşitleri ve Özellikleri, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 4/4, 534-554
- İmer, K. , Kocaman, A. , Özsoy, A. S. (2011). *Dilbilim Sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi
- Kahraman, M. (2016). Sözlük Bilim Kuram, İlke ve Yöntemler Üzerine. *İnsan Ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 8, s. 3288-3312.
- Kerimoğlu, C. (2019). *Genel Dilbilime Giriş*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları
- Kılıç, A. (2007). Türkçe-Farsça Manzum Sözlüklerden Tuhfe-i Vehbî. *Turkish Studies*, 2/2, 410-475).
- Kılıç, H.(1989). Aherî, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. II, 184-185.
- Kocaman, A. (1998). Dilbilim, Sözlük ve Sözlükçülük. *Kebikeç*, 6, 111-113.
- Meral Türkmenoğlu, T. (2019). *Ahmed Vefik Paşa'nın Lehce-İ Osmânî Adlı Sözlüğünün 1876 Ve 1889 Tarihli Baskıları Üzerine Sözlük Bilimsel Bir*

- Değerlendirme* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Şahin, E. (2015). Pyotr Simon Pallas'ın Sravnitelniye Slovari Vseh Yazıkovi Nareçiy Sobranniye Desnitseyu Vsevisoçayşey Osobı (imparatoriçe hazretlerinin kendi eliyle topladığı bütün dil ve lehçelerin karşılaştırmalı sözlükleri) Adlı Eserinde Türk lehçeleri ve Ağızları. *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2 (1), 73-85.
- Usta, H.İ. (2006). Türkçe Sözlük Hazırlamada Yöntem Sorunları, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 46, 223-242
- Usta, H.İ. (2010). Sözlükçülük ve Sözlük Araştırmacılığı, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 7/2, 92-101
- Vardar, B. (1998). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Yavuzarslan, P. (2001). Anadolu Sahasında Yazılmış Eski Bir Arapça-Türkçe Sözlük Üzerine Notlar. *Türkoloji Dergisi*, 14 (1), 71-91.
- Yavuzarslan, P. (2004). Türk Sözlükçülük Geleneği Açısından Osmanlı Dönemi Sözlükleri ve Şemseddin Sâmî'nin Kâmûs-ı Türkî'si. *DTCF Dergisi*, 44/2, 185-202).
- Yılmaz, E. (2017). *Sözlük Bilimi Üzerine Araştırmalar* (2. bs.). Ankara: Pegem Akademi.
- Yüksekkaya, H. Y. (2001). Avrupa'daki Modern Sözlük Araştırmaları ve Bu Araştırmaların Türk Metasözlükçülüğüne Yansımaları, Nurettin Demir ve Emine Yılmaz (Haz.) *Uluslararası Sözlükbilimi Sempozyumu Bildirileri* (s. 207-234), Ankara: Hacettepe Yayınları
- <http://lugatim.com/s/sözlükbilimi> (Erişim: 26.05.2020)
- <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim: 26.05.2020)